

ΘΕΟΧΑΡΗ ΔΕΤΟΡΑΚΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΚΡΗΤΗΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ 1990

Η ΜΕΓΑΛΗ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1866 - 1869)

Η επανάσταση 1866 - 1869 αποτελεί την κορυφαία έκφραση του πόθου των Κρητών για ελευθερία και ένωση με την Ελλάδα. Η επανάσταση αυτή απέδειξε τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος και με τις διαστάσεις που έλαβε απασχόλησε σοβαρά την ευρωπαϊκή διπλωματία, ως σημαντική πτυχή του όλου Ανατολικού Ζητήματος.

Δύο κυρίως είναι οι αφορμές που οδήγησαν τους Κρήτες σε νέα δυναμική και αποφασιστική αναμέτρηση με την Οθωμανική αυτοκρατορία: η επιβολή νέων φόρων, παρά τις διατάξεις του Χάττι Χουμαγιούν, και το λεγόμενο μοναστηριακό ζήτημα. Ο Ισμαήλ πασάς, διοικητής της Κρήτης από το 1861, έπειτα από ένα μικρό διάστημα αγαθής και δίκαιης διακυβέρνησης, για την οποία οι Κρήτες ζητούσαν να παραμείνει στη Γενική Διοίκηση του νησιού, μετέβαλε τακτική και προχώρησε στην επιβολή καταθλιπτικής φορολογίας, κυρίως στα γεωργικά προϊόντα. Η αντίδραση όμως του λαού κορυφώθηκε, όταν ο Ισμαήλ επιχείρησε να αναμιχθεί στο μοναστηριακό ζήτημα, που είχε δημιουργηθεί κατά την εποχή αυτή στις ανατολικές επαρχίες. Φωτισμένοι κληρικοί και λαϊκοί, όπως ο Χρ. Αργυράκης και ο Λεων. Γεωργιάδης, είχαν ζητήσει από το 1862 να τεθεί η μοναστηριακή περιουσία υπό τον έλεγχο των Δημογεροντιών, για την ίδρυση και λειτουργία σχολείων. Αντίθετοι ήταν ο μητροπολίτης Διονύσιος, οι επίσκοποι και οι ηγούμενοι των μοναστηριών. Η σκανδαλώδης ανάμειξη του Ισμαήλ στην εκλογή των πληρεξουσίων, που θα συζητούσαν το ζήτημα, η ακύρωση της εκλογής των ανεπιθύμητων στην τουρκική διοίκηση προσώπων και η σύλληψη και φυλάκιση των μελών της Επιτροπής, που θα μετέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη για να συζητήσουν

το θέμα με το Πατριαρχείο, δημιούργησε εντονότατες αντιδράσεις.

Από την άνοιξη του 1866 είχαν αρχίσει συγκεντρώσεις Κρητών σε διάφορα χωριά, στο Ατσιπόπουλο, στα Ανώγεια, στον Άγιο Μύρωνα και στο Κράσι. Στις 14 Μαΐου συνήλθε η πρώτη μεγάλη παγκρήτια συνέλευση στα Μπουτσουνάρια των Χανίων, στην εκεί μονή της Αγίας Κυριακής. Συνέταξαν υπόμνημα προς το σουλτάνο, αντίγραφο του οποίου επιδόθηκε με συνοδευτικό έγγραφο στους προξένους των Μ. Δυνάμεων στα Χανιά : «35 έτη παρήλθον και κατά το διάστημα τούτο η ζωή των πατέρων ημών και ημών των ιδίων υπήρξε σειρά καταπιέσεων, αδικιών και δυστυχημάτων... Βαρυτάτους φόρους καθ' εκάστην αυξανομένους πληρώνομεν... η δικαιοσύνη είναι παρ' ημίν άγνωστος... Είμεθα παντελώς δούλοι της ετέρας φυλής». Η Συνέλευση διαλύθηκε την ίδια ημέρα, αλλά την επομένη πολλοί από τους πληρεξουσίους υπέγραψαν ένα άλλο υπόμνημα προς τους βασιλείς της Αγγλίας και της Γαλλίας και τον τσάρο της Ρωσίας, με το αίτημα της ένωσης με την Ελλάδα.

Η απάντηση της Υψηλής Πύλης έφτασε σιην Κρήτη περί τα μέσα Ιουλίου και ήταν απορριπτική και εντόνως απειλητική. Αμέσως οι πληρεξούσιοι των κρητικών επαρχιών συγκεντρώθηκαν στο Μπρόσνερο Αποκορώνου και υπέγραψαν την πρώτη επαναστατική διακήρυξη, που την επέδωκαν αμέσως (20 Ιουλίου) στους προξένους των Μ. Δυνάμεων : «Οι ευσεβάστως υπογεγραμμένοι αντιπρόσωποι του χριστιανικού λαού της Κρήτης, υπό τον τίτλον η Γενική Συνέλευσις των Κρητών, θεωρούμενη αναπόδραστον ημών καθήκον να επικαλεσθώμεν υμάς μάρτυρας της βίας της καταναγκαζούσης ημάς ἀκοντας να ἀρωμεν τα ὄπλα δικαιώματι αμύνης». Αμέσως η επαναστατική Συνέλευση κάλεσε τον κρητικό λαό σε ένοπλη εξέγερση στις 21 Αυγούστου, με προκήρυξη που εξέδωσε από το χωριό Ασκύφου Σφακίων : «Εμμένοντες καρτερικώς εις τον όροκον ημών του 1821, εμπινέόμενοι από το εθνικόν αίσθημα του ελληνικού μεγαλείου και της εθνικής ενότητος και ἐμπλεοι επίδος εκ του δικαίου αγώνος ημών, απορρίπτομεν πάσαν προσφοράν και θαρραλέως διακηρύττομεν

ενώπιον Θεού και ανθρώπων ως τον μόνον ομόθυμον και διαρκή πόθον ημών την ένωσιν μετά της μητρός Ελλάδος, καθικετεύοντες τον παντοδύναμον... να ενλογή τα όπλα ημών διά πληρεστάτης επιτυχίας».

Η επαναστατική απόφαση είχε ληφθεί, αλλά οι συνθήκες ήταν δυσμενείς. Η αγγλική και η γαλλική διπλωματία αντιτάσσονταν σε κάθε ιδέα μεταβολής του status quo της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μόνο η Ρωσία, που είχε ταπεινωθεί με τη Συνθήκη των Παρισίων (1856), ευνοούσε την επανάσταση στην Κρήτη και την υποκινούσε μέσω των αντιπροσώπων της στο νησί, του Σπ. Δενδρινού, προξένου της στα Χανιά, και του Ιω. Μητσοτάκη, υποπροξένου στο Ηράκλειο. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι ο Ιω. Μητσοτάκης είχε ιδρύσει στο Ηράκλειο «Μυστική Εταιρεία», για την προετοιμασία της επανάστασης και την κινητοποίηση παραγόντων μέσα και έξω από την Κρήτη.

Στην ελεύθερη Ελλάδα ο λαϊκός ενθουσιασμός ήταν ένας θετικός παράγοντας, αλλά το επίσημο κράτος βρισκόταν σε παντελή αδυναμία να βοηθήσει οικονομικά και στρατιωτικά την κρητική επανάσταση και μάλιστα μπροστά στη διαρκή τουρκική απειλή, που έγινε πιο επικίνδυνη με τη συγκέντρωση τουρκικού στρατού στα σύνορα της Θεσσαλίας. Διχασμένοι βρέθηκαν και οι πολιτικοί. Ο Δημ. Βούλγαρης, που συμπαθούσε την αγγλική πολιτική, ήταν διστακτικός, ενώ ο Αλ. Κουμουνδούρος, οπαδός της ρωσικής πολιτικής, ήταν περισσότερο αποφασιστικός. Η κυβέρνηση του Μπενιζέλου Ρούφου ήταν σαφώς αντίθετη, όπως φαίνεται σε υπόμνημα του υπουργού Εξωτερικών Σπ. Βαλαωρίτη στον Έλληνα πρόξενο στα Χανιά Νικ. Σακόπουλο, με χρονολογία 16 Απριλίου 1866: «Εις την παρούσαν των πραγμάτων κατάστασιν εν Ευρώπη και Ανατολή, παν κίνημα απερίσκεπτον εν Κρήτη έσεται αναμφιβόλως καταστρεπτικόν. Οι Κρήτες... πρέπει μεγάλως να προσέξωσι μη παρασυρθώσι εις κίνημά τι τοιούτον, είτε εκ κακής εκτιμήσεως της ενεστώσης πολιτικής καταστάσεως της Ευρώπης, είτε εξ ασυνέτων συμβουλών και προτροπών ανθρώπων ανυπομόνων και εξημένων».

Με την έναρξη της επανάστασης εκδηλώθηκαν στην ελεύθερη Ελλάδα σοβαρές κινητοποιήσεις εξόριστων Κρητικών και άλλων Ελλήνων, για τη συγκέντρωση χρημάτων, τροφίμων και εφοδίων. Στην Αθήνα ιδρύθηκε η «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή», ψυχή της οποίας υπήρξε ο κρητικής καταγωγής διαπρεπής νομομαθής Μάρκος Ρενιέρης (1815 - 1897), διοικητής αργότερα της Εθνικής Τραπέζης. Στη Σύρο ιδρύθηκε η «Ειδική επί των Αποστολών Επιτροπή», για την ενίσχυση του κρητικού αγώνα με όπλα και εθελοντές, που θα μεταφέρονταν με τα πλοία της Ελληνικής Ακτοπλοΐας. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης τα πλοία «'Υδρα», «Πανελλήνιον», «Αρχάδιον», «Κρήτη» και «Ενωσις», με γενναίους και ριψοκίνδυνους κυβερνήτες, εφοδίαζαν με επανειλημμένες αποστολές στα κρητικά παράλια τους επαναστάτες διασπώντας τον τουρκικό αποκλεισμό και παραλαμβάνοντας πρόσφυγες και τραυματίες για την άλλη Ελλάδα. Μόνο ο πλοίοιαρχος Ν. Σουρμελής, με τα ατμόπλοια «Κρήτη» και «Ενωσις» έκαμε 25 ταξίδια στην Κρήτη (50 διαδρομές), μεταφέροντας συνολικά 2.310 τόνους εφοδίων.

Όλα αυτά βέβαια ήταν εντελώς ανεπαρκή για ένα αγώνα με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ο πατριωτικός ενθουσιασμός δεν μπορούσε να αντισταθμίσει τις μεγάλες αδυναμίες του κρητικού αγώνα. Η Τουρκία είχε αποστείλει στην Κρήτη ήδη από τίς αρχές του θέρους 1866 ένα ισχυρό στρατιωτικό σώμα 4.600 ανδρών που ενώθηκε με το μόνιμο στρατό των Τούρκων και Αιγυπτίων στο νησί. Έτσι, πριν ακόμη αρχίσουν οι εχθροπραξίες, η στρατιωτική δύναμη των εχθρών έφτανε τους 25.000 άνδρες. Αμέσως μετά την έκρηξη της επανάστασης έφτασαν και νέες επικουρίες. Το Σεπτέμβριο 1866 βρίσκονταν στην Κρήτη 45.000 τουρκικού και αιγυπτιακού στρατού, χωρίς να υπολογιστούν 10.000 Τουρκοκρήτες, που είχαν επίσης στρατολογηθεί. Δεν ήταν όμως μόνο η αριθμητική διαφορά, που έδινε την υπεροχή στους Τούρκους. Ήταν ο σύγχρονος οπλισμός, τα άφθονα εφόδια, η συνεχής οικονομική υποστήριξη, η πειθαρχία, οι εμπειροπόλεμοι στρατηγοί, ο ισχυρός στόλος. Οι Κρήτες επαναστάτες, όχι περισσότεροι από 25.000, ήταν βέβαια έμπειροι πολε-

μιστές, τολμηροί και λιτοδίαιτοι, γνώστες του τόπου και είχαν το πλεονέκτημα ότι μπορούσαν να καταφεύγουν σε απρόσιτες κορυφές και να μεταβάλλουν τον αγώνα σε κλεφτοπόλεμο. Αλλά ο τακτικός στρατός των Τούρκων μπορούσε ανέτος να καταλαμβάνει τα πεδινά μέρη, τα οποία λεηλατούσε και κατέκαιε. Ο άμαχος πληθυσμός, τό μεγάλο θύμα του αγώνα, έπρεπε να καταφεύγει στα όρη ή στην εξορία, ενώ οι επαναστάτες ήταν συχνά υποχρεωμένοι να εγκαταλείπουν τον αγώνα, για να φροντίζουν τις οικογένειές τους. Έτσι η επανάσταση εξελίχθηκε σε αληθινή τραγωδία, που την αντιμετώπισε όμως ο κρητικός λαός με καρτερία αξιοθαύμαστη.

Μια από τις πιο μεγάλες αδυναμίες της κρητικής επανάστασης ήταν η έλλειψη ενός Γενικού Αρχηγού. Δεν αναδείχθηκε καμιά ηγετική μορφή για όλη την Κρήτη. Την ανώτατη επαναστατική εξουσία ασκούσε η Γενική Συνέλευση και αργότερα (από τις αρχές 1867) η Προσωρινή Κυβέρνηση, που όμως ούτε σταθερή έδρα ούτε σταθερό αριθμό μελών είχε. Κατά τις ανάγκες τοι αγώνα ήταν υποχρεωμένη να περιφέρεται στα όρη. Την απουσία ενός Γενικού Αρχηγού αναπλήρωνε η παρουσία και η δράση πολλών και μεγάλων μορφών, που τίμησαν τον αγώνα και το κρητικό όνομα. Κρήτες δοκιμασμένοι στις προηγούμενες επαναστάσεις, νέοι που έμπαιναν για πρώτη φορά στη φωτιά του πολέμου, εθελοντές αξιωματικοί, κληρικοί και λαϊκοί είναι οι πρωταγωνιστές του μεγάλου ξεσηκωμού της Κρήτης. Είναι αδύνατο να αναφερθούν εδώ όλα τα ονόματα των αρχηγών και οπλαρχηγών. Στην περιοχή των Χανίων τη στρατιωτική ηγεσία ανέλαβε ο Ιω. Ζυμβρακάκης, αδελφός του υπουργού των Στρατιωτικών της Ελλάδας Χαρ. Ζυμβρακάκη. Στην περιοχή του Ρεθύμνου ο Έλληνας συνταγματάρχης Πάνος Κορωναίος, που κατέφθασε στην Κρήτη το Σεπτέμβριο 1866, με μικρό σώμα εθελοντών. Στις Ανατολικές επαρχίες ο Μιχ. Κόρακας. Οι τρεις αυτοί είχαν τον τίτλο του Γενικού Αρχηγού. Ηγετικές μορφές αναδείχθηκαν επίσης στις διάφορες επαρχίες, ο Χατζη-Μιχάλης Γιάνναρης στην Κυδωνία, ο Κωνστ. Κριάρης στο Σέλινο, ο Κωσταρός Βολουδάκης στον Αποκόρωνα, ο Σταμ. Χιονουδά-

κης στα Σφακιά, ο Μιχ. Τσουδερός στον Αγ. Βασίλειο, ο Μιχ. Σκουλάς στο Μυλοπόταμο, ο Παύλος Ντεντιδάκης στο Μαλεβίζι, ο Ν. Θειακάκης στο Μονοφάτσι, ο Απ. Κατεχάκης στο Τέμενος και στο Καινούργιο, ο Αντ. Ζωγράφος (Ξανθουδίδης) στην Πεδιάδα, ο Κ. Σφακιανάκης στο Μεραμπέλλο. Λόγιοι ιερωμένοι, όπως ο Παρθένιος Κελαιδής από τα Σφακιά και ο Παρθένιος Περίδης από την Κίσαμο, ανέλαβαν το λεπτό και δυσχερές έργο της αλληλογραφίας με τους ξένους προξένους και τη διπλωματική διαχείριση του αγώνα.

Τα γεγονότα του πρώτου έτους (1866)

Οι επαναστατικές κινητοποιήσεις είχαν αρχίσει πολύ πριν από την επίσημη κήρυξη της επανάστασης. Επαναστατικά σώματα Κρητών, οι λεγόμενες «κολόνες», άρχισαν να σχηματίζονται από τις αρχές του θέρους, ενώ οι Τούρκοι εγκατέλειπαν τα χωριά και κατέφευγαν στα φρούρια των μεγάλων πόλεων και ο χριστιανικός πληθυσμός αντίθετα εγκατέλειπε τις πόλεις, για το φόβο των σφαγών, και κατέφευγε στα ορεινά χωριά.

Οι πρώτες συγκρούσεις άρχισαν κατά τα μέσα Αυγούστου στο Σέλινο, πριν ακόμη κηρυχθεί η επανάσταση. Ο Κ. Κριάρης κατέλαβε την οχυρή θέση του Σταυρού και ανάγκασε τους Τούρκους να κλειστούν στην Κάντανο. Ο Αιγύπτιος Σαχίν, με δύναμη 5.000 ανδρών, επιχείρησε να καταλάβει την περιοχή των Βρυσών Κυδωνίας για να αποκόψει την επικοινωνία με τα Σφακιά. Οι Αποκορωνιώτες πολιόρκησαν τον Σαχίν και τον ανάγκασαν να συνθηκολογήσει και να αποχωρήσει στα Χανιά, αφήνοντας επί τόπου πλούσια λάφυρα. Η πρώτη αυτή επιτυχία των Κρητών είχε μεγάλη απήχηση. Ο Σαχίν ανακλήθηκε αμέσως στην Αίγυπτο και αντικαταστάθηκε από τον υπουργό των στρατιωτικών, τον Ισμαήλ πασά.

Ο σουλτάνος ανέθεσε το δύσκολο έργο της καταστολής της κρητικής επανάστασης στον Μουσταφά πασά τον Γκιριτλή, ο οποίος έφτασε στα Χανιά στις 30 Αυγούστου. Αμέσως κάλεσε με προκήρυξή του τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα σε πέντε ημέρες και το λαό σε υποταγή, με την υπόσχεση της ικα-

νοποίησης των δίκαιων αιτημάτων. Η Γενική Συνέλευση, που συνεδρίασε στους Κάμπους Κυδωνίας, απέρριψε ομόφωνα τις προτάσεις του Μουσταφά (7 Σεπτεμβρίου) : «Το σύνθημα „Ερωσις ή Θάνατος“, το οποίον άπασα η Κρήτη ανεκήρυξε, δίδει την πρέπονσαν απάντησιν». Δεν έμενε παρά η δυναμική αναμέτρηση, που άρχισε αμέσως. Ο Μουσταφάς με ισχυρές δυνάμεις απώθησε τους επαναστάτες από τη Μαλάξα (8 - 11 Σεπτεμβρίου) και αμέσως έπειτα κατευθύνθηκε στο Σέλινο, για να ελευθερώσει τους πολιορκημένους της Καντάνου. Η επιχείρησή του πέτυχε, αλλά κατά την επιστροφή στα Χανιά δέχθηκε πολλές αιφνιδιαστικές επιθέσεις και έχασε πολλούς άνδρες (21 Σεπτεμβρίου). Με μια τρίτη επιχείρηση ο Μουσταφάς έπληξε τα ορεινά χωριά της Κυδωνίας, εστίες των επαναστατών, και έκαψε τους Λάκκους, το χωριό του Χατζή-Μιχάλη Γιάνναρη, το Θέρισο και τα Μεσκλά. Οι επαναστάτες ωστόσο μπόρεσαν να τον αποκρούσουν στις Αλιάκες και να κατακόψουν σώμα 1.500 Τούρκων στα Κεραμειά. Ο Μουσταφάς εγκατέλειψε την ορεινή Κυδωνία και εισέβαλε στον Αποκόρωνα, όπου ο Γενικός Αρχηγός Ιω. Ζυμβρακάκης ηττήθηκε στο Βαφέ (12 Οκτωβρίου), με βαριές απώλειες.

Η ήττα στο Βαφέ είχε δυσμενέστατη απήχηση στο ηθικό των επαναστατών. Σε πολλούς δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι η επανάσταση δεν θα μπορούσε να διαρκέσει πολύ και είναι χαρακτηριστικό ότι ο πρόξενος της Ελλάδας Ν. Σακόπουλος έγραφε στην αναφορά του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών : «Πολύ φοβούμεθα μη ενρισκώμεθα εις τας παραμονάς του λυπηρού τούτον δράματος». Ο Μουσταφάς θέλησε να εκμεταλλευτεί το δυσμενές ψυχολογικό κλίμα και κάλεσε με νέα προκήρυξη τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα, δηλώνοντας ότι θα χορηγήσει γενική αμνηστία και θα επιτρέψει την ασφαλή επιστροφή των εθελοντών στην Ελλάδα. Ιδιαίτερα καλούσε σε υποταγή τους Σφακιανούς. Πράγματι, πολλά χωριά των Σφακίων δήλωσαν υποταγή και το ίδιο έπραξαν οι κάτοικοι πολλών επαρχιών (Μεραμπέλλου, Πεδιάδας, Ρίζου (=Βιάννου) και Λασιθίου). Έτσι η επανάσταση φάνηκε να περνά σε πρόωρη κάμψη.

Η ολοκαύτωση του Αρκαδίου

Μετά τη νίκη του στον Αποκόρωνα, ο Μουσταφάς άφησε στις Βρύσες τον Μεχμέτ πασά και ο ίδιος, με δύναμη 15.000 ανδρών και με ισχυρό πυροβολικό, εισέβαλε στο Ρέθυμνο. Έδρα της επαναστατικής Επιτροπής Ρεθύμνου είχε οριστεί η μονή Αρκαδίου, όπου ο Πάνος Κορωναίος είχε εγκαταστήσει φρούραρχο τον ανθυπολοχαγό Ιω. Δημακόπουλο, συνεπικουρούμενο από τον γενναίο ηγούμενο Γαρβιήλ Μαρινάκη. Στις 8 Νοεμβρίου 1866 οι δυνάμεις του Μουσταφά κύκλωσαν το μοναστήρι, ενώ ο Ρεσίτ πασάς του Ηρακλείου είχε εισβάλει στο Μυλοπόταμο, για να απασχολήσει τους Μυλοποταμίτες οπλαρχηγούς. Στο Αρκάδι είχαν καταφύγει 600 περίπου γυναικόπαιδα και 300 οπλοφόροι. Η επίθεση άρχισε, αφού ο Γαρβιήλ και ο Δημακόπουλος απέρριψαν τις προτάσεις για παράδοση. Παρά τις δυνάμεις τους οι Τούρκοι δεν κατάφεραν να πατήσουν το μοναστήρι την ίδια ημέρα. Μόνο με τη μεταφορά ενός γιγαντιαίου πυροβόλου (της μπουμπάρδας κουτσαχείλας) οι Τούρκοι κατέρριψαν τη δυτική πύλη της μονής, από όπου εισόρμησαν εξαγριωμένοι την αυγή της 9ης Νοεμβρίου. Ο ηγούμενος είχε σκοτωθεί πολεμώντας στις επάλξεις, ενώ την κρίσιμη εκείνη ώρα ο Κωστής Γιαμπούδάκης (ή, σύμφωνα με δημοτικό τραγούδι, ο Ανωγειανός δάσκαλος Εμμ. Σκουλάς) ανατίναξε την πυριτιδαποθήκη και η μονή σωριάστηκε σε φλεγόμενα ερείπια. Οι περισσότεροι Έλληνες σκοτώθηκαν και μαζί τους εκατοντάδες Τούρκοι. 3 - 4 μόνο κατόρθωσαν να γλυτώσουν, ενώ περίπου 100 πιάστηκαν αιχμάλωτοι, ανάμεσα στους οποίους και ο Δημακόπουλος. Δραματικές λεπτομέρειες από τη φρίκη του κρητικού αυτού δράματος διέσωσε ο Αμερικανός πρόξενος στα Χανιά Stillman και συγκέντρωσε από πολλές πηγές ο Τιμόθεος Βενέρης, στο μνημειώδες έργο του «Το Αρκάδι διά των αιώνων» (Αθήνα 1938).

Η ηρωική θυσία της ονομαστής μονής δημιούργησε συγκλονιστικές εντυπώσεις σ' ολόκληρο τον κόσμο, καθώς ξαναθύμισε το Μεσολόγγι και το Κούγκι. Φιλελεύθεροι άνθρωποι και

φιλέλληνες κινήθηκαν υπέρ των Κρητών, με τη συγκρότηση επιτροπών, τη διενέργεια εράνων και με συγκινητικά δημοσιεύματα. Αξίζει να μνημονεύσουμε τη δράση της «Αγγλοελληνικής Επιτροπής» στην Αθήνα, της οποίας ψυχή ήταν ο γηραιός στρα-

Γενναιότατε Ρρέ Χρύση Κρητική,
~~προσδαστή μίαν οίσαν θαξί λησ~~
~~αρτή μιας θησαυρού αλλ' ηρανθανός~~
~~αλλ' αλλαπότος γενεθλος ωραίος~~
~~εν' γ' ιστεψη Μηνί Αριστού~~
~~ωραίον περίττ. Ιαν. 8. 9 έρεθ 1866.~~
 Καθηγητής Διοίκησης
 Γρηγοριουσού

24. Η δραματική επιστολή των υπερασπιστών του Αρκαδίου προς τον αρχηγό Π. Κορωναίο: «Γενναιότατε Αρχηγέ Π. Κορωναΐε, προφθάσατε μίαν ώδαν ταχύτερον διότι μᾶς ἔκλεισε καὶ τακτικὸς καὶ ἀτακτος στρατός πολύς. Εν τῇ ίερὰ Μονῇ Αρκαδίου τὴν 8 Ιανουαρίου 1866. Καθηγούμενος Γαβριήλ. 'Ι. Δημακόπουλος. 'Εν βίᾳ μεγίστη». (Τιμ. Βενέρη, *To Αρκάδι διά των αιώνων*, σ. 250).

τηγός R. Church. Η επιτροπή αυτή περιέθαλψε 4.600 Κρητικούς πρόσφυγες στην Αθήνα. Ανάλογη υπήρξε η φιλοκρητική δράση του Αμερικανού φιλέλληνα Σαμουήλ Χάου (Samuel Gridley Howe). Εθελοντές Σέρβοι, Ιταλοί και Ούγγροι ζήτησαν να έλθουν στην Κρήτη, καθώς και δημοσιογράφοι, όπως ο H. Skinner, ο Edm. Desmaze, ο J. Ballot κ.ά. Ιδιαίτερη σημασία για την απήχησή τους στην παγκόσμια κοινή γνώμη είχαν οι

επιστολές του V. Hugo, που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα «*Κλειώ*» της Τεργέστης. Ιδού χαρακτηριστικό απόσπασμα : «*Η ηρωική μονή, η δίκην φρουρόίν αγωνισαμένη, αποθνήσκει ως ηφαίστειον. Τα Ψαρά δεν είναι επικώτερα, το Μεσολόγγι δεν ισταται υψηλότερον.*».

Η επανάσταση στα Ανατολικά

Οι πολεμικές επιχειρήσεις στην περιοχή του Ηρακλείου άρχισαν τις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου 1866. Τουρκικός στρατός κατέλαβε το χωριό Άγιος Μύρων και κατέσφαξε τα γυναικόπαιδα, που είχαν καταφύγει στο γειτονικό σπήλαιο του Σάρχου. Αμέσως έπειτα οι Τούρκοι προσέβαλαν τους επαναστάτες στον Αλμυρό, αλλά αποκρούστηκαν με μεγάλες απώλειες (8 Σεπτεμβρίου). Στη μάχη της 13 Οκτωβρίου στην περιοχή των χωριών Κασταμονίτσας - Αμαριανού, στην ανατολική Πεδιάδα, οι επαναστάτες δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν την επίθεση 8.000 εχθρών και υποχώρησαν αφήνοντας 70 νεκρούς, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο τοπικός οπλαρχηγός Εμμ. Τυλλιανάκης.

Στα τέλη Δεκεμβρίου έφτασε στην Κρήτη το ατμόπλοιο «*Πανελλήνιον*» με το Μανιάτη συνταγματάρχη Δημ. Πετροπουλάκη και 350 εθελοντές. Η απόβαση έγινε στην παραλία της Φόδελε, όπου τους προσέβαλε ισχυρή τουρκική δύναμη και τους ανάγκασε να φύγουν προς τις ορεινές περιοχές του Μαλεβιζίου. Λίγο αργότερα όμως (15 Ιανουαρίου) ο τουρκικός στρατός έπαθε αληθινή πανωλεθρία στη μάχη της Τυλίσσου, με 600 νεκρούς. Στη μάχη αυτή σκοτώθηκε και ο ηρωικός οπλαρχηγός Μαλεβιζίου Παύλος Ντεντιδάκης.

Τελευταίες επιχειρήσεις του Μουσταφά

Μετά την καταστροφή του Αρκαδίου ο Μουσταφάς στράφηκε για δεύτερη φορά κατά των χωριών της ορεινής Κυδωνίας (27 Νοεμβρίου) και κατά του Σελίνου. Την εποχή αυτή είχε ξεσπάσει διαφωνία μεταξύ των Γενικών Αρχηγών Ζυμβρακάκη,

Κορωναίου και Κόρακα, για την οργάνωση μιας υπέρτατης στρατιωτικής αρχής στην Κρήτη. Οι φιλονεικίες των αρχηγών και η έλλειψη όπλων και εφοδίων ευνόησαν τις κινήσεις του Μουσταφά, ο οποίος δεν συνάντησε ουσιαστική αντίσταση. Ο κύριος στόχος του τη φορά αυτή ήταν τα Σφακιά. Κατά τα τέλη Δεκεμβρίου διαβίβασε μέρος του στρατού του με πλοία στην Αγία Ρουμέλη και στο Φραγκοκάστελλο, όπου έφτασε ο ίδιος στις αρχές Ιανουαρίου. Η θέση των Σφακιανών ήταν αληθινά τραγική. Το πρόβλημα ήταν η σωτηρία του άμαχου πληθυσμού, που είχε καταφύγει στα παράλια, ζητώντας τη σωτηρία από τα ελληνικά και τα ευρωπαϊκά πλοία.

Η τραχύτητα του τόπου και ο σκληρός χειμώνας άναγκασαν τον Μουσταφά να εγκαταλείψει τα Σφακιά, αφού αρκέστηκε σε δηλώσεις υποταγής ορισμένων χωριών και οπλαρχηγών. Κατά την επιστροφή του όμως έπαθε αληθινή πανωλεθρία στο φαράγγι του Κατρέ, όπου έχασε 500 άνδρες του. Ο τουρκικός στρατός εγκατέλειψε τον οπλισμό και τα εφόδια του στη διάκριση των επαναστατών. Ο Αμερικανός H. Stillman θεωρούσε αυτή την εκστρατεία του Μουσταφά ως την πιο καταστρεπτική όλου του πολέμου.

Παρά τις βαριές απώλειες σε έμψυχο και άψυχο υλικό, ο Μουσταφάς φαινόταν να πιστεύει ότι πέτυχε όλους τους στόχους του. Ωστόσο, η επανάσταση δεν είχε σβήσει και αυτό το γνώριζε η Υψηλή Πύλη, που είχε τώρα να αντιμετωπίσει την κατακραυγή της διεθνούς κοινής γνώμης και μια πρόσκαιρη μεταστροφή της ευρωπαϊκής διπλωματίας, ιδίως της γαλλικής, υπέρ των Κρητών. Για να φανεί διαλλακτικός ο σουλτάνος και για τη δημιουργία εντυπώσεων έστειλε στην Κρήτη τον Ιανουάριο 1867 τον Σερβέρ εφέντη με φερμάνι, για την εκλογή και την αποστολή στην Κωνσταντινούπολη αντιπροσώπων, ενός μουσουλμάνου και ενός χριστιανού από κάθε επαρχία, που θα υπέβαλαν συγκεκριμένες προτάσεις για τη λύση του Κρητικού ζητήματος. Η αποστολή όμως του Σερβέρ δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Ο σουλτάνος ανακάλεσε τόν Μουσταφά και διόρισε στη θέση

του τον κροατικής καταγωγής εξωμότη Ομέρ πασά, έναν από τους ικανότερους στρατηγούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η δράση του Ομέρ στην Κρήτη

Ο Ομέρ έφτασε στην Κρήτη το Μάρτιο 1867 και ανέλαβε αμέσως την αρχιστρατηγία των τουρκοαιγυπτιακών δυνάμεων, που υπολογίζονταν σε 25.000 περίπου. Το στρατιωτικό του σχέδιο, εντελώς διαφορετικό από εκείνο του Μουσταφά, είχε δύο βασικούς στόχους, τα Σφακιά και το Λασίθι. Τον Απρίλιο 1867 επιχείρησε να πατήσει τα Σφακιά, με ταυτόχρονη εισβολή από πολλά σημεία, αλλά δεν το κατόρθωσε παρά τις λυσσώδεις επιθέσεις του. Αποφάσισε τότε να στραφεί προς τα ανατολικά, αφού άφησε τον Μεχμέτ πασά στον Αποκόρωνα¹ και τον Αλή Σαρχός στην Κυδωνία, για απασχόληση των επαναστατών της δυτικής Κρήτης. Παρενοχλούμενος συνεχώς από τους οπλαρχηγούς του Μυλοποτάμου και του Μαλεβιζίου έφτασε στο Ηράκλειο (10 Μαΐου), όπου σχεδίασε την επίθεση κατά του Λασίθιου. Το Λασίθι ήταν για την Ανατολική Κρήτη, ό,τι ήταν τα Σφακιά για τη Δυτική, το καταφύγιο, αλλά και ο σιτοβολώνας των επαναστατών. Ο Κόρακας με τους τοπικούς οπλαρχηγούς έκλεισε τις προσβάσεις προς το Λασίθι, αλλά ο Ομέρ συγκέντρωσε τις δυνάμεις του στο Καστέλλι της Πεδιάδας, όπου είχαν φτάσει επίσης ο Αιγύπτιος Ισμαήλ και ο Αλή Σαρχός από τη Δυτική Κρήτη. Εξαπατώντας τους επαναστάτες μπόρεσε να περάσει από τη Γερακιανή Λαγκάδα και να φτάσει στη κορυφή του όρους Αφέντης, συντρίβοντας την αντίσταση του Πετροπούλακη στη θέση Καράς το πηγάδι. Στις 21 Μαΐου οι τουρκικές ορδές εισέβαλαν στο οροπέδιο, όπου είχαν φτάσει στο μεταξύ και οι επαναστάτες. Ο Κόρακας με μικρό σώμα ιππικού μπόρεσε στην αρχή να απωθήσει τους Τούρκους, αλλά η αριθμητική υπεροχή και ο αρτιότερος οπλισμός τους υπερίσχυσαν τελικά. Το Λασίθι καταστράφηκε για δεύτερη φορά.

Η επιτυχία όμως του Ομέρ, για την οποία μιλούσε με κομπασμό, ήταν εφήμερη. Ευθύς μετά την αποχώρηση των Τούρκων

οι επαναστάτες και οι κάτοικοι του οροπέδιου ξαναγύρισαν στον τόπο τους. Ο Ομέρ επέστρεψε στο Ηράκλειο και από εκεί στα Χανιά, ενώ οι δυνάμεις του Ρεσίτ πασά και του Αλή Σαρχός (ο Ισμαήλ είχε πεθάνει στο Καστέλλι Πεδιάδας) κινήθηκαν προς τη Μεσαρά. Στη μάχη της Γέργερης (13 Ιουνίου) οι Τούρκοι είχαν βαριές απώλειες. Ο Ομέρ έφτασε σε λίγες μέρες με πλοία στο Τυμπάκι της Μεσαράς, για να οργανώσει τώρα την εκστρατεία του στα Σφακιά. Στις 23 Ιουνίου ένα τμήμα του στρατού του πέρασε με πλοία στα Σφακιά, ενώ άλλα τμήματα βάδισαν κατά της επαρχίας αυτής διά ξηράς. Εισβάλλοντας από δύο σημεία ο Ρεσίτ και ο Μεχμέτ προχώρησαν στο οροπέδιο του Ασκύφου, όπου συναντήθηκαν με τις δυνάμεις του Ομέρ. Με συντονισμένες επιχειρήσεις και παρά την ηρωική αντίσταση των Σφακιανών και των άλλων Κρητών, που είχαν προστρέξει από παντού, ο Ομέρ κατόρθωσε να υποτάξει ολόκληρη την επαρχία και να την καταστρέψει για μια ακόμη φορά. Ωστόσο ο φοβερός καύσωνας και η έλλειψη νερού ανάγκασαν τους Τούρκους να εγκαταλείψουν τη δυστυχισμένη επαρχία. Ο Ρεσίτ βαριά τραυματισμένος επέστρεψε στο Ηράκλειο, ο Μεχμέτ στον Αποκόρωνα και ο Ομέρ με πλοία στα Χανιά. Μια νέα επιχείρηση των Τούρκων στις 31 Ιουλίου, με στόχο τον Ομαλό και το φαράγγι της Σαμαριάς, απέτυχε.

Οι επιχειρήσεις του Ομέρ απέδειξαν ότι ο τουρκικός στρατός μπορούσε να επιβάλλεται στις αναμετρήσεις του με τους επαναστάτες, αλλά δεν μπορούσε να σταθεροποιήσει και να μονιμοποιήσει την κατοχή των απομακρυσμένων περιοχών. Μόλις οι Τούρκοι αποχωρούσαν, οι επαναστάτες επέστρεφαν από τα απρόσιτα κρησφύγετά τους. Έτσι είχε δημιουργηθεί ένας φαύλος κύκλος και η επανάσταση είχε εξελιχθεί σε αληθινή τραγωδία και για τα δύο μέρη. Οπωσδήποτε, τα αποτελέσματα των τουρκικών στρατιωτικών επιχειρήσεων δεν ήταν ανάλογα με τις δαπάνες και τις θυσίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η κατάσταση αυτή και η ογκούμενη δυσφορία της διεθνούς κοινής γνώμης για τις νέες ωμότητες των Τούρκων στην Κρή-

τη ανάγκασαν τον σουλτάνο να μεταβάλει πολιτική και να δοκιμάσει για μια ακόμη φορά την υποχώρηση και τη συνδι-
αλλαγή.

Ο Ααλή πασάς στην Κρήτη. Ο Οργανικός Νόμος

Ο σουλτάνος ανακάλεσε τον Ομέρ και κήρυξε κατάπαυση των εχθροπραξιών για πέντε εβδομάδες στην Κρήτη, από 5 Σεπτεμβρίου 1867, με παραχώρηση γενικής αμνηστίας. Στην Κρήτη έστειλε το Μεγάλο Βεζίρη Ααλή πασά, κομιστή διοι-
κητικών παραχωρήσεων, που αποτέλεσαν τη βάση του λεγό-
μενου Οργανικού Νόμου του 1868. Ουσιαστικά επρόκειτο για υπόσχεση ενός καθεστώτος υποτυπώδους ημιαυτονομίας, με πα-
ραχωρήσεις ορισμένων προνομίων στους χριστιανούς της νή-
σου. Ο Ααλή πασάς έφτασε στην Κρήτη στις 22 Σεπτεμβρίου 1867 και εξέδωσε αμέσως προκήρυξη, με την οποία καλούσε τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα μέσα σε 45 ημέρες και το λαό να εκλέξει πληρεξουσίους μέσα σε δύο εβδομάδες. Στην Επαναστατική Γενική Συνέλευση των Κρητών διαμήνυσε, ότι ήταν πρόθυμος να παραχωρήσει οποιοδήποτε είδος πολι-
τεύματος, με τον όρο να αποκηρυχθεί το βασικό τους αίτημα της ένωσης με την Ελλάδα. Η απάντηση ήταν αρνητική και οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν, αλλά αυτό δεν εμπόδισε τον Ααλή πασά να προχωρήσει στην υλοποίηση των σχεδίων του. Προκήρυξε εκλογές στις κατεχόμενες από τους Τούρκους πε-
ριοχές και στις τρεις μεγάλες πόλεις και συγκρότησε στα Χα-
νιά μια ψευδοσυνέλευση, από 30 μουσουλμάνους και 20 χρι-
στιανούς, ανθρώπους χωρίς κανένα κύρος και καμιά εκτίμηση, εκλεγμένους με πιέσεις, υποσχέσεις και δωροδοκίες. Τα δικα-
στήρια επανδρώθηκαν επίσης «εκ τεχνιτών, οιωνοπωλών και
μπακάληδων».

Η βρεταννική πολιτική ευνοούσε τα σχέδια του Ααλή στην Κρήτη και τα υποστήριζε με τους ανθρώπους της, που παρακι-
νούσαν το λαό να δηλώσει υποταγή (να μουτίσει!). Έγινε ήδη λόγος για τη δράση των λεγόμενων «άντεπαναστατών» της επο-

χής, όπως της Ελισάβετ Κονταξάκη ή Βασιλακοπούλας, στα Χανιά, φίλης και συνεργάτιδας του Αγγλου προξένου.

Στις 11 Νοεμβρίου ο Ααλή ανακοίνωσε στην ψευδοσυνέλευση τις 14 βασικές διατάξεις ενός διοικητικού κανονισμού της Κρήτης, του γνωστού Οργανικού Νόμου. Σύμφωνα με τις νέες αυτές ρυθμίσεις, η Κρήτη αποτελούσε ένα βιλαέτι (διοικητική επαρχία) της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διοικούμενο από Γενικό Διοικητή (βαλή), διοριζόμενο από το σουλτάνο. Το νησί διαιρέθηκε σε πέντε διοικήσεις και είκοσι επαρχίες, ως εξής: Διοίκηση Χανίων, με τις επαρχίες Κυδωνίας, Σελίνου και Κισάμου και πρωτεύουσα τα Χανιά. Διοίκηση Σφακίων, με τις επαρχίες Σφακίων, Αποκορώνου και Αγίου Βασιλείου και με πρωτεύουσα τη Βάμο. Διοίκηση Ρεθύμνου, με τις επαρχίες Ρεθύμνου, Μυλοποτάμου και Αγίου Βασιλείου και πρωτεύουσα το Ρέθυμνο. Διοίκηση Ηρακλείου με τις σημερινές επτά επαρχίες του Νομού (Τεμένους, Μαλεβιζίου, Καινουργίου, Πυργιώτισσας, Μονοφατσίου, Βιάννου, Πεδιάδας) και πρωτεύουσα το Ηράκλειο. Διοίκηση Λασιθίου, με τις επαρχίες Λασιθίου, Μεραμπέλλου, Ιεράπετρας και Σητείας και πρωτεύουσα τη Νεάπολη. Στην κεντρική και στις επαρχιακές διοικήσεις θα μπορούσαν να διορίζονται σε ορισμένες αναλογίες και χριστιανοί υπάλληλοι. Στη σύνθεση των δικαστηρίων θα μετείχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ενώ αιρετοί σύμβουλοι θα μετείχαν στο κεντρικό συμβούλιο της Γεν. Διοίκησης και στα διοικητικά συμβούλια των νομών και των επαρχιών. Αναγνωριζόταν έπισης η ιστοιμία των δύο γλωσσών.

Οι παραπάνω γενικές διατάξεις μαζί με άλλα άρθρα για φορολογικές ελαφρύνσεις και για την ίδρυση Εμπορικής Τράπεζας, περιλαμβάνονται σε «Διάταγμα Αυτοκρατορικόν», που δημοσιεύτηκε στις 8 Ιανουαρίου 1868 και κοινοποιήθηκε στους Κρήτες στις 3 Φεβρουαρίου. Αυτός είναι ο Οργανικός Νόμος, με τον οποίο διοικήθηκε η Κρήτη για μια δεκαετία (1868 - 1877).

Το τέλος της επανάστασης

Ο Ααλή πασάς επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα της πολιτικής του στην Κρήτη, αλλά η επανάσταση δεν είχε ακόμη κατασταλεί. Το Νοέμβριο 1877 είχε αναλάβει τη γενική διοίκηση της Κρήτης ο Χουσεΐν Αυνή πασάς, ο οποίος ακολούθησε πολιτική εντελώς διαφορετική από τους προκατόχους του. Αφού διαπίστωσε ότι οι οργανωμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις έφθειραν το στρατό, χωρίς σταθερό αποτέλεσμα, αποφάσισε να στερεώσει τον έλεγχο των επαρχιών με την οικοδομή πύργων σε επίκαιρες θέσεις και την εγκατάσταση μόνιμων στρατιωτικών μονάδων σ' αυτούς. Στους πύργους, που είχαν αλυσωτή επικοινωνία μεταξύ τους, ανατέθηκε ο μόνιμος στρατιωτικός έλεγχος των επαρχιών και η άγρυπνη επιτήρηση των επαναστατών. Το σύστημα υπήρξε αποτελεσματικό, αλλά και οι επαναστάτες μετέβαλαν τον αγώνα σε κλεφτοπόλεμο, που κράτησε ολόκληρο το 1868, χωρίς όμως σοβαρά αποτελέσματα.

Αλλά η επανάσταση αντιμετώπιζε και άλλες δυσκολίες, εσωτερικές και εξωτερικές, και άρχισε να κάμπτεται σοβαρά. Ο λαός είχε κουραστεί και τα μέσα για συνέχιση του αγώνα ήταν ελάχιστα. Η αποστολή εφοδίων από την άλλη Ελλάδα είχε καταστεί προβληματική, καθώς οι όρμοι και τα λιμάνια της Κρήτης είχαν αποκλειστεί και οι περιπολίες του τουρκικού στόλου είχαν ενταθεί, ιδιαίτερα αφ' ότου ανέλαβε την ηγεσία του ο άλλοτε αξιωματικός του βρεταννικού ναυτικού Hobart πασάς. Ήδη το ατμόπλοιο «Αρκάδιον» είχε καταστραφεί στις νότιες ακτές της Κρήτης, ενώ στο τέλος Δεκεμβρίου 1868 ο Hobart καταδίωξε το πλοίο «Έρωσις» ώς το λιμάνι της Σύρου, όπου το απέκλεισε. Η Τουρκία κατηγορούσε την Ελλάδα για ενεργό ανάμειξη στον αγώνα της Κρήτης και απειλήθηκε ελληνοτουρκικός πόλεμος, που αποφεύχθηκε μόνο με την επέμβαση των Μ. Δυνάμεων. Η Ελλάδα όμως αναγκάστηκε να δεχθεί τους όρους του τουρκικού τελεσιγράφου και να σταματήσει την αποστολή εθελοντών και εφοδίων στην Κρήτη.

Ήδη από τον Οκτώβριο 1868 η επανάσταση στη Δυτική Κρήτη είχε εκπνεύσει και μάλιστα μετά την καταστροφή των Σφακίων. Ματαίως ο Κόρακας και οι οπλαρχηγοί των Ανατολικών επαρχιών επέμεναν να κρατηθεί η επανάσταση με κάθε θυσία. Ένα γράμμα του Χατζη-Μιχάλη Γιάνναρη στον Ν. Σακόπουλο, με ημερομηνία 11 Οκτωβρίου, είναι εξόχως αποκαλυπτικό : «Ο Κόρακας με γράφει ότι πρέπει την επανάστασιν να βαστάξωμεν, αλλά, φίλε, σε ερωτώ, πώς, με ποία μέσα ; Άραγε δεν είναι φίλος ιδιαίτερος να μας συνδράμηται υλικώς ;... Πίστευσέ με, ως τίμιος στρατιωτικός, ότι λαμβάνω το σιτηρέσιον του στρατιώτου, πώς δύναμαι λοιπόν να ενεργήσω έργον μεγάλον ; Τον μοντισμόν έφερεν η κούρασις, η έλλειψις των μέσων, το λάδι, τα οποία σον έγραψα προ μακρού...». Ο Β. Ψιλάκης συμπληρώνει : «Πείνα, νόσοι και παντοίαι στερήσεις αφ' ενός, απελπισία δ' ετέρωθεν εντελής περί της ενώσεως και προσδοκία εξοικονομήσεώς τινος εκ της του ελαίου ευφορίας εκώλυνον ήδη το πλήθος από της χρήσεως των όπλων».

Η Προσωρινή Κυβέρνηση είχε τραγικό τέλος στις 11 Δεκεμβρίου, στη Γωνιά Κισάμου. Πολιορκήθηκε αιφνιδιαστικά από τους Τούρκους και τα περισσότερα μέλη της σκοτώθηκαν. Η απόφαση που πήραν στις 30 Δεκεμβρίου οι οπλαρχηγοί 6 Ανατολικών επαρχιών για συνέχιση του αγώνα, ήταν πια καθαρή ουτοπία, που την υπαγόρευε μόνο η γενική δυσαρέσκεια και η απογοήτευση του λαού.

Το Γενάρη 1869 τα γεγονότα πήραν ραγδαία εξέλιξη. Η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε πια οριστικά στραφεί υπέρ της Τουρκίας. Οι Μ. Δυνάμεις αποφάσισαν στο Παρίσι (9 - 20 Ιανουαρίου) να απαγορεύσουν στην Ελλάδα το σχηματισμό εθελοντικών σωμάτων για δράση στα τουρκικά εδάφη και τον εφοδιασμό από τα λιμάνια της πλοίων «προωρισμένων να βοηθήσουν υπό οιανδήποτε μορφήν πάσαν απόπειραν εξεγέρσεως εις τας κτήσεις της Α.Μ. του σονλτάνου». Έπειτα από αυτά, η Τουρκία έλαβε σύντονα μέτρα για να καταπνίξει την επανάσταση και στις Ανατολικές επαρχίες. Η χαριστική βολή ήταν η επικήρυξη των αρχηγών. Στις 18 Ιανουαρίου ο πασάς του Ηρακλείου

τοιχοκόλλησε διάταγμα, που έτασσε στους πρωταγωνιστές προθεσμία 10 ημερών να παραδοθούν, με την υπόσχεση γενικής αμνηστίας. Μετά την παρέλευση της προθεσμίας αυτής επικηρύσσονταν με 500 οθωμανικές λίρες ο καθένας. Η νέα αυτή εξέλιξη καταθορύβησε τους οπλαρχηγούς των Ανατολικών επαρχιών, που συγκεντρώθηκαν στο Τζερμιάδω Λασιθίου (26 Ιανουαρίου), για να αποφασίσουν. Ὄπως ήταν φυσικό, στη δραματική εκείνη συνεδρίαση οι γνώμες διχάστηκαν. Ο Αρχηγός των 6 Ανατολικών επαρχιών Κων. Σφακιανάκης αποφάσισε να παραδοθεί στον Αδοσίδη πασά στη Νεάπολη και το ίδιο έπραξαν και πολλοί άλλοι. Ελάχιστοι, από πείσμα και αγανάκτηση, αρνήθηκαν να καταθέσουν τα όπλα και επικηρύχθηκαν (Αντ. Ζωγράφος, Ν. Τυλλιανάκης, Αντ. Τρυφίτσος, Χ. Αγγελιδακης, Λ. Τόγκος και Α. Σπυριδάκης).

Η επανάσταση είχε εκπνεύσει χωρίς να εκπληρωθεί ο πόθος των Κρητών για ελευθερία και ένωση με την Ελλάδα. Οι θυσίες σε ανθρώπινα θύματα και υλικές καταστροφές υπήρξαν ανυπολόγιστες για τους Κρήτες, αλλά και για την ίδια την οθωμανική αυτοκρατορία, της οποίας το γόητρο υπέστη ανεπανόρθωτη φθορά. Ο αιματηρότατος αυτός αγώνας απέδειξε ότι η λύση του Κρητικού Ζητήματος δεν ήταν δυνατή χωρίς μια γενικότερη σύρραξη στη Βαλκανική, που θα ταπείνωνε την Τουρκία. Το μόνο θετικό όφελος για την Κρήτη ήταν τα σκιώδη προνόμια του Οργανικού Νόμου, που τροχοδρομούσε σε νέες βάσεις το Κρητικό Ζήτημα, καθώς αποτελούσε σταθερό σημείο αναφοράς για όλα τα επόμενα απελευθερωτικά κινήματα ώς την Αυτονομία του 1898.